

Радивоје Микић

ПРИЧЕ О РАТУ КАО РАТ ПРОТИВ ЗАБОРАВА

Песник, приповедач и драмски писац Радосав Стојановић (1950, Млачиште код Црне Траве) спада међу оне савремене српске писце који, без већих тешкоћа, прелазе границе између књижевних родова, остајући притом чврсто везани за један круг тема. Сама околност да је Радосав Стојановић рођен у оном делу југоисточне Србије који је у периоду после Другог светског рата доживео низ великих и драматичних промена, једнако као и чињеница да је овај писац живео и радио у Приштини од седамдесетих до краја деведесетих година XX века, указују на то да је реч о писцу који је био у прилици да изблиза види неке од судбински важних догађаја у новијој историји свог народа.

Кад је реч о ономе што се збивало у завичајном простору, мора се најпре имати у виду све оно што је проистекло из масовне сеобе сеоског становништва у паланке и градове на југу Србије, сеобе која је оставила без правог живота велики број села. Отуда је сасвим логично што је Радосав Стојановић један број својих приповедака и песама претворио у књижевно сведочанство о том невеселом процесу. Сликајући са много љубави збивања у завичајном простору (Власина, Црна Трава), Стојановић је посебну пажњу посвећивао самим људским судбинама. Тако се пред очима приповедача у његовим приповеткама ређа низ призора у којима важну улогу имају они људи који, пролазећи кроз једно време у коме се много што-шта одвија мимо њихове воље, постају жртве неких својих необичних страсти и склоности. Један од таквих јунака је и Драгомир, трговац стоком, који, тражећи "изгубљено јагње" младости и лепоте, не успева да се снађе у годинама које не доносе само нове политичке циљеве и идеале већ не успева ни у свом унутарњем свету да направи више реда.

Отуда се у приповеткама Радосава Стојановића са темама из завичајног живота појављују два основна тона. На једној страни је чврста везаност човекова за земљу, као хранитељку и коначно уточиште, оличена у ликовима људи старије генерације, а на другој страни је немир који се уселјава у душе припадника млађег покољења, немир који те људе води у сваковрсне заносе и заблуде. Пошто се све одвија нагло, пошто промене долазе неочекивано, Стојановићеви јунаци не успевају да пронађу своје место у свету и животу, тако да се њихови животи трагично окончавају. Оно што читаоцу никако неће промаћи кад је реч о прози Радосава Стојановића свакако је лирски тон. Тај тон проистиче из настојања да се, преласком на тачку гледишта појединих јунака, дочарају садржаји њиховог унутарњег живота. А у том животу важно место има и везаност за оно што је нематеријално, оно што оличава њихову љубав према свету који нестаје пред њиховим очима, свету који се сели у њихове успомене.

Други тематски ток у прози Радосава Стојановића образују приповетке у којима се говори о збивањима на простору Косова и Метохије. Сликајући у тим приповеткама догађаје у распону од Другог светског рата до најновијих ратних збивања, Стојановић, на једној страни, настоји да покаже како се оно што је започело током Другог светског рата "прокрада", тачније налази своје место и одраз у догађајима током свих поратних деценија, све до данас. Сеоба Срба, стални притисци и сваковрсни облици насиља она су константа живота на Косову и Метохији коју је Стојановић постојано осветљавао у бројним приповеткама. Додуше, он ту тему развија на једној широко заснованој тематској подлози, што

му је омогућило да своје јунаке приказује у врло различитим ситуацијама (и кад притиснути невољама и страдањима постају само "господари успомена", људи који губе све сем сећања на оно што је било, и кад воде грчевиту бробу не само да одбране свој иметак већ и своје национално осећање). Може се рећи да приповетке Радосава Стојановића о збивањима на Косову и Метохији (мада он најрадије пише о ономе што се збива у Метохији, Хвосно је у свести његових јунака нека врста простора који подлеже митологизацији) добијају улогу изузетно важног сведочанства о ономе што је задесило српски народ на том простору, будући да у делима других српских писаца са тих простора нема тако доследног окретања тим збивањима и процесима.

Нема сумње да ће књига приповедака "Христови сведоци" само продубити овакву оцену. Наиме, све приповетке у овој књизи говоре о ономе што се догађало са припадницима српског народа уочи најновијег рата на Косову и Метохији, током тог рата и након тог рата. Другим речима, Стојановић је одлучио да исприча приче у којима ће приповедачким средствима сведочити о свему ономе што се догађало Србима на Косову и Метохији током ратне 1999. године а што се може посматрати само као трагични финале оних догађаја о којима је овај писац говорио у својим раније објављеним приповеткама са темама из живота косовско-метохијских Срба. Због тога је књига "Христови сведоци" прво целовито књижевно сведочанство о драми кроз коју је прошао онај део српског народа који се задесио на Косову и Метохији.

Књигу чине приповетке које говоре о збивањима која су смештена у два простора (град Приштина и Метохија), приповетке у чије су средиште постављени они људи који су се, стицајем трагичних прилика, нашли на оним местима на којима је било најтеже и најдраматичније. Отуда је, просто речено, било неизбежно да Стојановићеве приповетке о судбинама сељака, радника, варошке сиротиње, интелектуалца, постану и конкретна слика људских судбина и симбол страдања једног народа. Користећи различите облике приповедања (најчешће приповедање у првом и приповедање у трећем лицу) и различите типове композиције (од прича које имају један и јединствен приповедни ток до прича у којима има више приповедних планова који се преплићу), Стојановић је изградио један наративни циклус коме јединство обезбеђује неколико компонената (сама тема, просторно-временски оквир, свет јунака, основни тон приче, трагичност приказаних догађаја). На тај начин је књига "Христови сведоци" постала венац приповедака са јединственом тематском основом и са великом разноликошћу перспектива из којих се сагледава судбина Срба на Косову и Метохији.

Приповетке у књизи "Христови сведоци" се, исто тако, могу поделити на оне које су веома једноставне, које су усредсређене на један детаљ, једну ситуацију, које, другим речима, захватају збивања на микро-плану и приповетке које доносе један шире захваћени, тачније мозаички компоновани приповедни свет "Керимова авлија", "Реквијем за Моравску" и сл.). Због тога се може рећи да је у највећем броју приповедака приповедачев видокруг тако компонован да у његово средиште улази једна судбина, док је само неколико приповедака обликовано тако да се збивања посматрају у ширем контексту. Додуше, најдужа приповетка у књизи, приповетка "Чајанка пред смакнуће" као да мири обе могућности. Она је, с једне стране, прича о судбини Анђелка Ристивојевића и његове жене Бранке, али је, с друге стране, она грађена тако да се, истовремено, може посматрати и као покушај приповедног уопштавања онога што се догађало са многим људима.

Прва прича у књизи, прича "Последња тајна", може се посматрати у двострукој светлости. И као увод у циклус прича о страдањима Срба током ратне

1999. године али и као нека врста наставка Стојановићевих прича о судбинама метохијских Срба у времену после Другог светског рата. Причајући причу о остарелом Ђури Угреновићу који се припрема за смрт и који, следећи неко неписано предачко начело и завет, проводи унука-наследника кроз породично имање, последњи пут уживајући у свом иметку и моћи коју он пружа, Стојановић најпре у наговештајима, кроз Угреновићев дијалог са исто тако остарелим Албанцем Хајдарајем, а потом и кроз слику онога што је тај исти Хајдарај учинио са својим синовима (посекао је најлепшу шуму Ђуре Угреновића, шуму у којој је и дрво које је он изабрао да му се од њега изради мртвачки ковчег), припрема подлогу за епилог приче (нагла смрт Ђуре Угреновића, Србина који води порекло од веома старе породице, породице чији се корени спуштају до у средњи век). Тако се једна прича која започиње као прича о старости, о ишчекивању смрти, претвара у причу о смрти коју је директно изазвао сурови поступак тобожњег пријатеља који је знао најосетљивије место и у њега је и усмерио свој ударац. Иначе, ова приповетка је у добром свом делу саткана од лирске атмосфере (док пролази кроз своје њиве, ливаде и забране Ђуро Угреновић све дубље урања у сећања, у ону фину измаглицу којом сећање обавија све што је прошло, што се претворило у ону врсту привида који, парадоксално, постаје снага која држи човека суоченог и са сопственом пролазношћу).

Најдужа приповетка у књизи "Христови сведоци", приповетка "Чајанка пред смакнуће", доноси и најсложенију причу о страдању Срба. Поставивши у средиште ове приче судбину Анђелка Ристивојевића, радника у руднику, и вешто преплићући ту причу са оним што се догађа са његовом женом Бранком, Стојановић је у овој причи користио два облика приповедања. Наиме, делови приче у којима се приказује све оно што се са Анђелком Ристивојевићем догађа од оног јутра кад га Албанци отимају до тренутка његове смрти испричани су у трећем лицу, приповедач је претворен у сведока патњи и страдања, сведока који врло детаљно приказује све оно што се догађа човеку који је оличење оне људске добротe која, на подлози сурових збивања након окончања бомбардовања наше земље и уласка страних трупа на Косово и Метохију, делује помало нестварно. То што управо такав човек бива постављен у позицију жртве једне грубе и сурове игре омогућава приповедачу да изнутра прикаже један механизам зла. А у средишту тог механизма је окрутност, склоност да се пређе преко свих обзира у вршењу насиља. Зато се и чини да је Анђелко Ристивојевић дошао у прилику да, заједно са својим мучитељима, буде сведок једног изузетно трагичног тренутка. И док Анђелко Ристивојевић бива мучен у тескобном и примитивном затвору, у коме се над њим иживљавају чак и пијане албанске жене, посебан наративни ток бележи све оно што се дешава са његовом женом Бранком. Она не само што брине о судбини своја два сина, о томе да ли ће успети да се домогну Крушевца, већ брине и о свом мужу и чини низ покушаја да сазна шта се са њим догађа. Она притом залази и на врло опасна места, тражи помоћ и од оних који не показују склоност да било коме помогну. Да би се могло приказати све оно што се збива у унутарњем свету ове жене било је неопходно да се пронађе она наративна позиција која ће омогућити залажење у тај свет, а то је приповедање у првом лицу. Отуда је казивање ове жене о свему што се догађа са њом и њеним мужем једна уистину потресна прича. У средишту те приче је осећање немоћи, изгубљености, неразумевање тренутка у коме су сви дотадашњи модели понашања нестали.

Управо зато је преплитање двеју приповедних перспектива, приче у првом и приче у трећем лицу, омогућило Радосаву Стојановићу да читаоцу прикаже

један врло груб облик манипулације људима и њиховим животима. Док Анђелку обећавају пуштање у пет после подне и док његовој жени такође обећавају његово ослобађање ако се она одрекне стана и обећа да ће са мужем напустити Приштину, припрема се и сурово убиство овог човека на кућном прагу. Тако да иследникова игра са сопственим и Анђелковим сећањима на лепе тренутке само постаје подлога за приказивање једног разрађеног механизма злоупотребе свега, па и људских осећања и сећања на оно што је било лепо.

У низу приповедака из књиге "Христови сведоци" кућа и стан, људско уточиште уопште, основни су тематски елементи, окосница приче о страдању. То подједнако важи и за приповетке, попут "Кључ од куће" и "Мирис дома", али и за приповетке, попут приче "Реквизитер". У свим тим приповеткама кућа је виђена као симбол заштитног простора, што значи да је Радосав Стојановић и у овим приповеткама, на специфичној временској и догађајној подлози, наставио да развија онај тематски материјал који читалац познаје из низа његових приповедака из претходних књига. Међу тим приповеткама посебан значај има приповетка "Кућна змија", у којој је реч о митској заштитници кућног огњишта и бризи домаћина да преласком у нову кућу не остане без заштите. Приповетке у књизи "Христови сведоци" кућу и њену модерну верзију стансагледавају као симбол не само човековог уточишта већ и као симбол онога што је људски иметак уопште. Отуда није нимало случајно што јунаци у Стојановићевим приповеткама страдају зато што не желе да се одрекну својих кућа и станова, што не желе да изгубе простор који је највише њихов, који је, заправо, једино њихов. Јунакиња приповетке "Кључ од куће", после дугог колебања и премишљања, креће у сеобу, доживљава каменовање и линчовање српског конвоја, али одједном осети да не сме да изда своје уточиште, напушта избегличку колону, враћа се у своју кућу (тачније: стан) и у њој налази смрт.

Понекад је прича о кући, односно прича о стану само подлога на којој се борба да се сачува кућни праг претвара у подлогу за причу о преображајима који су захватили људе, посебно оне који, потпомогнути страним трупима, преузимају улогу победника и постају насилници над онима који су остали без одбране и заштите. Таква је приповетка "Реквизитер", чији је главни јунак остарели глумац, који полако губи осећање за животну реалност и све дубље залази у свет својих глумачких фантазија. Насупрот њему стоји млађи Албанац, позоришни реквизитер, који долази да глумцу претотме стан. Два јунака су постављена у врло сложјену позицију на психолошком плану. Они су, наиме, замишљени не само као обични познаници са посла, већ и као људи који су пријатељевали на један необичан начин.

Зато млади Албанац, долазећи да отме стан свом пријатељу, осећа велику неизвесност, колеба се, његова осећања су противуречна, он се труди и да буде суров и груб и да покаже да није сасвим заборавио оно што је раније било. Једино што он себи не може да допусти то је одустајање од подухвата у који се упустио, чак и по цену врло грубог огрешења о двоје старих људи. Ова приповетка је, другим речима, највише окренута унутарњој реалности, она приказује како се један трагични колоплет у стварности прелама на свет осећања јунака, посебно оног јунака који је читавог живота учио занат изражавања и дочаравања различитих осећања.

Као што је један број приповедака у књизи "Христови сведоци" замишљен као казивање о удесу појединаца, макар то казивање било остваривано са оним степеном сложености који срећемо у приповеци "Чајанка пред смакнуће", тако има и приповедака које су претворене у неку врсту приповедног мозаика, будући

да је у њима реч о једној средини, о једном специфичном амбијенту. У такве приповетке спадају "Керимова авлија" и "Реквијем за Моравску". Читаоца ће ове приповетке подсетити на ону врсту приповедака које су биле честе у српској прози шездесетих и седамдесетих година XX века, а у којима су приповедачи настојали да приказују живот на тзв. друштвеној периферији, живот оних људи који су одбачени и жигосани својим пороцима или својим социјалним пореклом. Говорећи у овим приповеткама о несрећницима, људима који су на самом дну (курве, очајници, људи који не успевају да побољшају свој положај у животу), Стојановић је искористио могућност да покаже како је на живот тих људи утицало све оно што се догађало уочи бомбардовања наше земље, током тог бомбардовања и после уласка страних трупа на Косово и Метохију и настанка метежа у коме је све што је припадало Србима и сами Срби претворено у циљ свих могућих врста насиља. Зато је слика живота у тзв. Керимовој авлији, у којој уз Србе живи и албанска сиротиња, слика дата необично пластично, уз много преокрета у судбинама појединих житеља, подлога на коју је смештено и казивање о томе како свако ко има власт употребљава ту власт да се обогати, да измени свој животни статус. Те измене су привремене и везане су и за пристанак на суровост према сопственом окружењу.

Додуше, у овој приповеци има и много слика оних видова живота који су, с једне стране, доказ виталности која непосредно проистиче из савладаних тешкоћа и који су, с друге стране, резултат дејства оних социјалних механизма који су одувек имали важно место у регулисању живота на Косову и Метохији (крвна освета). Спретно повезујући мотив крвне освете са тренутком у коме су осилели припадници албанског народа заборавили не само на њено постојање већ и на потребу да не пружају помоћ онима који се некоме свете, Радосав Стојановић је изградио причу у којој је овај мотив добио улогу компоненте која повезује различита

времена и тако показује да, уз све спољашње промене, постоје они механизми живота који се не могу заобићи. Ова приповетка садржи низ појединости које су лепо књижевно сведочанство о људској срећи и несрећи, о љубави и пријатељству и о томе да увек постоји оно што је јаче од свих тренутних промена и заокрета.

Приповетка "Реквијем за Моравску" није само слика живота Цигана у Приштини. Она је у много већој мери слика оне варљиве променљивости живота која неопрезне људе тера да забораве ко су и шта су. Цигани са нестаљношћу и нестабилношћу и свог живота и услова у којима се он одвија омогућили су Радосаву Стојановићу да исприча причу о варљивости сваког животног преокрета и побољшања живота за оне који су одувек живели на маргини. Истовремено, ова приповетка носи и нешто

од оног меланхоличног тона који срећемо у Стојановићевим приповеткама са тематиком из завичајног простора (Црна Трава). Као што у тим приповеткама срећемо жал што се руши систем патријархалних вредности и тим вредностима примереног животног оквира, тако и у приповеци "Реквијем за Моравску" срећемо једну врсту жалопојке што су у несрећи и ратном ковитлацу и ономе што је дошло после рата из 1999. године нестали не само једна улица у којој је својим особеним животом живела градска сиротиња већ и што је са том сиротињом нестало и део једног амбијента и атмосфере чијем су остваривању помогли и други житељи Приштине који су нестали.

Пошто приповетке у књизи "Христови сведоци" сведоче о мржњи и насиљу над припадницима једног народа, о некој врсти слепила у које западају тобожњи победници, није нимало необично што ће приповедачеву пажњу

привући и оне појединости које сведоче не само о паду и поразу традиционалних хуманистичких вредности већ и о оној врсти заслепљености која губи и свест о значају и оних ствари које су везане за историју самог албанског народа. О томе сведочи приповетка "Ломача", у којој приповедачку улогу има Албанка, научни сарадник Албаноолошког

института, која гледа како се пред њеним очима спаљују књиге из библиотеке њеног професора, Србина. Овај несрећни човек је оснивач катедре за албаноологију и учитељ бројних генерација албаноолога, он је свима, па и њој, пружао помоћ у раду, поред осталог и тако што им је позајмљивао књиге из своје богате библиотеке. У ратном метежу професор је нестао а Албанци који су провалили у његов стан спаљују његову библиотеку, не знајући да тако уништавају вредна сведочанства о свом језику и култури. Ова приповетка, поред осталог и зато што је испричана из

перспективе сународнице оних који су носиоци зла, сведочи и о томе да је рат и све што је уследило после њега био и судар двеју култура и два модела понашања не само између два историјски супротстављена народа већ и оквиру само једног народа. Отуда се и може рећи да је приповетка "Ломача" резултат настојања да се зађе дубље у генезу свих облика зла и насиља на простору Косова и Метохије.

Обухвативши у својим приповеткама из књиге "Христови сведоци" збивања у распону од наговештаја којег стари Хајдарај, јунак приповетке "Последња тајна", упућује Ђури Угреновићу ("Неко мора да претегне", поручује му он), наговештаја да ће уследити сурова битка за отимање свега онога што припадници једног народа имају (а у то имање спадају и историјски споменици и симболи а не само материјалне вредности) па до тренутка кад Срби са Косова и Метохије, на периферији Ниша, чекају расподелу хуманитарне помоћи и кроз сећања настоје да се врате у свет из кога су изгнани, Радосав Стојановић је испричао низ потресних прича. Те приче су резултат настојања да се посведочи о једној свежој националној рани и оне носе у себи и драматичност и актуелност. Као што је некада Григорије Божовић настојао да нам остави сведочанства о судбинама оних људи који су у тешким временима примили на себе ореол мучеништва за веру и нацију, тако нам и данас Радосав Стојановић показује да књижевност може да буде и потресно сведочанство о ономе што се управо догодило, ономе што се као ужарени жиг утиснуло у судбине многих али и ономе што би неминовно било заборављено.

Приповетке из књиге "Христови сведоци" треба да од заборава и таме времена отму низ судбина и да покажу да књижевност може и данас на себе да прими нешто од оних задатака које је у прошлости имала народна епика а у новије време они писци који су национални удес и националну судбину видели као нешто што самој књижевности даје нови смисао.

(Поговор књизи Христови сведоци)